

ни: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1999. – 536 с. 12. Стецовский Ю.И. К вопросу о процессуальной форме советского уголовного судопроизводства // Вопросы борьбы с преступностью, 1975, Вып. 23. – С. 107 – 119. 13. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. Т.1. Основные положения науки советского уголовного процесса. – М.: Наука, 1968. – 470 с. 14. Якуб М.Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве. – М.: Юрид. лит., 1981. – 151с. 15. Рустамов Х.У. Уголовный процесс. Формы. Учебн. пособие для вузов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 304 с. 16. Гевко В. В. Кримінально-процесуальна форма: структура та елементи // Право України, 2002. – №6. – С. 138 – 139. 17. Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К.: Т. 5: П – С. – 2003. – 736 с. 18. Великий тлумачний словник сучасної

української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ "Перун", 2002. – 1440 с. 19. Элькин П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 144 с. 20. Кримінально-процесуальний кодекс від 28. 12. 1960 р. зі змінами і доповненнями // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-05_210. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 29. 06. 1990 р. "Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку" // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-90> 22. Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К.: Т. 6: Т–Я. – 2004. – 768 с.

Надійшла до редколегії 25.09.12

УДК 347.919

М. Доманська, здобувач

ПІДСТАВИ ЗМІНИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ У СПРАВАХ ПРО ОБМЕЖЕННЯ ДІЄЗДАТНОСТІ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

У статті проводиться аналіз підстав обмеження дієздатності фізичної особи з урахуванням останніх законодавчих змін. Обґрунтовується недосконалість існуючої правової конструкції щодо визначення підстав обмеження дієздатності фізичної особи через її неоднозначне тлумачення та неповноту регулювання. Викладені пропозиції вдосконалення норм матеріального та процесуального права стосовно розгляданого питання.

Ключові слова: суб'єктивне право, дієздатність фізичної особи, обмежена дієздатність, психічний розлад.

В статті проводиться аналіз оснований обмеження дееспособности физического лица с учетом последних законодательных изменений. Обосновывается несовершенство существующей правовой конструкции по определению оснований ограничения дееспособности вследствие ее неоднозначного толкования и неполноты регулирования. Изложены предложения усовершенствования норм материального и процессуального права по рассматриваемому вопросу.

Ключевые слова: субъективное право, дееспособность физического лица, ограниченная дееспособность, психическое расстройство.

The article analyzes the grounds for limiting legal capacity of individual according with the latest legislation changes. The article justifies imperfection of the existing legal structures for determination of grounds for limiting legal capacity of individual due to its ambiguous interpretations and incomplete regulation. Author has outlined proposals to improve the rules of substantive and procedural law on the subject.

Key words: subjective right, legal capacity of individual, diminished legal capacity, mental disorder.

Інститут обмеження дієздатності фізичної особи спрямований на забезпечення охорони прав та інтересів особи та суспільства в цілому. Ухвалюючи рішення про обмеження дієздатності фізичної особи, суд має встановити наявність достатніх даних для такого обмеження прав та інтересів особи, керуючись ч. 1 ст. 238 ЦПК України. На практиці наявні випадки порушення судами норм матеріального та процесуального права при розгляді даних справ. В більшості випадках це обумовлено недосконалістю законодавчого визначення підстав обмеження дієздатності фізичної особи, що і є предметом аналізу даної статті.

За юридичною природою, дієздатність є суб'єктивним правом, яким фізична особа володіє постійно як певним (визначеним) юридичним станом, однак, з тією відмінністю, що дієздатність можуть володіти не всі особи і не в однаково об'ємі. Такому "суб'єктивному праву" відповідає обов'язок кожного утримуватись від його порушення.

Нормами ст. ст. 12, 13 Цивільного кодексу України [1] закріплюються принципи та межі здійснення цивільних прав. Одним з принципів здійснення цивільних прав є недопустимість зловживання правом та утримання від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. У випадку недопустимого здійснення своїх прав фізичною особою до неї можуть бути застосовані заходи впливу зі сторони держави або осіб, яким заповдіяна шкода. Основна ціль даних заходів є запобігання можливих майбутніх порушень, а також створення умов для відновлення первісного положення. Оскільки правовий статус фізичних осіб підлягає особливому контролю та захисту зі сторони держави, законодавець встановлює додаткові гарантії захисту належних особі суб'єктивних прав.

Об'єм дієздатності залежить від здатності конкретної особи розумно мислити, розуміти зміст норм права, усвідомлювати наслідки своїх дій, наявність життєвого

досвіду. Залежно від наявності або відсутності цих характеристик судом може бути встановлено факт обмеження дієздатності, тобто зменшення її об'єму [2, с. 132]. В той час, обмеження дієздатності є значним обмеженням правового статусу фізичної особи, тому рішення суду про визнання особи обмежено дієздатною має ґрунтуватися на вагомих підставах.

Судова процедура покликана гарантувати правомірність правообмежень, які вживаються до громадянина, особливо якщо судовий розгляд ініційовано особами, що претендують на роль опікунів або піклувальників [3, с. 57].

Нормою ст. 36 ЦК України передбачено дві підстави обмеження судом цивільної дієздатності фізичної особи: 1) якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; 2) якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Виходячи з підстав зазначених у статті, основними критеріями для обмеження дієздатності фізичної особи є медичний та психологічний. Під медичним критерієм розуміють психічний розлад, що свідчить про нездатність фізичної особи контролювати свої дії внаслідок втрати волевиявлення, тобто відсутність як такого волевого аспекту. Підстави, що зазначені у ч. 2 ст. 36 ЦК України навпаки залежать від волевиявлення самої особи, тобто неспроможність контролювати свої дії у зв'язку з психологічною нестабільністю, що призводить до майнового дисбалансу.

Порівняно з попереднім Цивільним кодексом УРСР 1963 року, визначаючи підстави для обмеження дієздатності, новий Цивільний кодекс України значно просунувся у законодавчому врегулюванні зазначеного питання. Законодавець врахував нормативний та практичний до-

свід зарубіжних країн та ввів таку підставу визнання особи обмежено дієздатною, як психічний розлад.

Але існують деякі особливості, що мають враховуватись судом при ухваленні рішення по даній категорії справ. Так, при визнанні особи обмежено дієздатною на підставі ч. 1 ст. 36 ЦК, суд має враховувати не тільки юридичний критерій – здатність усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, а і медичний критерій – наявність психічного розладу. Тобто суттєвим значенням буде не тільки встановлення психічного розладу, а і визначення ступеню (глибини) зміни особистості внаслідок душевної хвороби, тобто визначити яким чином хвороба впливає (або може вплинути) на здатність особи усвідомлювати значення своїх дій і можливість керувати ними.

Якщо звернутись до медичного критерію, то до підстав для визнання особи обмежено дієздатною відносяться психічні розлади непсихотичного рівня, тобто неможливість вчиняти юридичні дії під впливом психічних розладів саме в інтелектуальній (тобто і у вольовій) частині або тільки у вольовій частині психологічного критерію.

Під час вирішення питання про здатність особи з наявними психічними розладами, які не досягають рівня психозу або слабоумства, усвідомлювати свої дії і керувати ними, експерти повинні вирішити й аргументовано обґрунтувати висновок про те, чи вплинули, а якщо вплинули, то наскільки істотно (або можуть вплинути) ці розлади на її здатність усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними у визначений відрізок часу, при укладанні визначеного кола договірних відношень, з висловленням рекомендаційної думки про необхідність призначення для цієї особи піклувальника [4, с. 55].

Законодавство України встановлює презумпцію психічного здоров'я людини, якщо інше не буде встановлено в законному порядку. Відповідно до ст. 3 Закону "Про психіатричну допомогу" кожна особа вважається такою, що не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах і в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України [5].

Відповідно до ч. 1 ст. 239 ЦПК України [6], суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу. Але лише встановлення експертизою факту психічного розладу для прийняття рішення про обмеження громадянина дієздатності недостатньо. Крім суто медичного критерію – психічного розладу, під яким закон розуміє душевну хворобу або недоумство, суд має встановити, що саме внаслідок зазначеного психічного розладу громадянин не може розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними.

У ч. 2 ст. 36 ЦК України законодавець вказує на такі підстави обмеження дієздатності фізичної особи, як факт зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо, внаслідок чого особа ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Саме по собі поодинокі вживання алкогольних напоїв, наркотичних засобів, токсичних речовин, гра в азартні ігри не може бути підставою для обмеження дієздатності. В тлумачному словнику С.І. Ожегова та Н.Ю. Шведовій під зловживанням зазначається "проступок, провинна, що полягає в незаконному, злочинному використанні своїх прав і можливостей" [7]. Суд має враховувати, що під встановленням факту зловживання слід розуміти систематичне та надмірне вживання напоїв, засобів та речовин, гру в азартні ігри, враховуючи

при цьому особливості кожної окремо взятої особи, її фізичний стан та інтелектуальні властивості.

Аналізуючи правову природу, спільні характеристики та ознаки притаманні підставам, визначеним ч. 2 ст. 36 ЦК України, можна дати єдине визначення для цієї категорії підстав – систематична асоціальна поведінка громадян, що наносить шкоду інтересам учасників цивільного обороту, визначених законом або всьому суспільству в цілому.

Судове рішення у справах про визнання особи обмежено дієздатною внаслідок зловживання алкогольними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо має ґрунтуватись на встановленні наступних обов'язкових фактів: по – перше, це встановлення факту зловживання зазначеними напоями, засобами, речовинами або діяльністю; по – друге, внаслідок даних дій поставлення себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Новелою є доповнення ст. 36 ЦК України такою підставою, як зловживання азартними іграми. Законом України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження цивільної дієздатності осіб, які зловживають азартними іграми" від 21 лютого 2012 року, № 4416-VI було доповнено ч. 2 ст. 36, ч. 2 ст. 38 ЦК України та ч. 1 ст. 238 ЦПК України в частині деталізації підстав для обмеження фізичної особи дієздатності такою підставою, як зловживання азартними іграми. У пояснювальній записці до даного закону зазначається, що актуальність даного законопроекту зумовлена тим, що в Україні є надзвичайно поширеним участь фізичних осіб в азартних іграх на гроші (преферанс, покер, "двадцять-одно", гральні автомати та інші). Особи, що грають в такі ігри, часто не здатні самостійно припинити гру, незалежно від сум, які при цьому витрачаються, внаслідок чого страждають не лише такі особи, але і члени їх сімей, що залишаються без засобів до існування [8]. Тобто вказані зміни спрямовані на необхідність розширення підстав для обмеження цивільної дієздатності фізичної особи.

У 1980 році Американською психіатричною асоціацією була визнана така хвороба під назвою лудоманія (гемблінг) та включено до списку захворювань Всесвітньою організацією охорони здоров'я під міжнародним кодом F63.0. В той же час патологічну залежність від азартних ігор слід відрізняти від звичайної схильності та укладенням парі, що у списку захворювань стоїть під окремим кодом в Міжнародній класифікації хвороб – код Z72.6. [9]

Розширення законодавчих підстав обмеження дієздатності необхідне та не можна не погодитись із намаганням законодавця покращення життєвого рівня в Україні та зменшенню впливу негативних соціальних явищ. Ще 25 червня 2009 року набрав чинності Закон України "Про заборону грального бізнесу в Україні", де ст. 2 в Україні встановлюється заборона грального бізнесу та участь в азартних іграх [10]. Головною мотивацією прийняття Закону було масове поширення ігрових автоматів, що були доступні для кожної категорії населення, залучаючи як підлітків, молодь та інших верств населення, які замість пошуку роботи займались пошуком легкого та швидкого збагачення. Але прийняття закону не дало бажаних результатів, про що свідчать постійні спроби законодавця відрегулювати сферу, на яку діє мораторій вже більше трьох років.

У судовій практиці та навчальних посібниках, як правило, в якості підстав для обмеження дієздатності розглядаються лише положення ст. 26 ЦК України та

ст. 238 ЦПК України. Однак в реальному житті це не єдині випадки асоціальної поведінки осіб, що можуть призвести до порушення інтересів як конкретних учасників цивільного обороту, так і суспільства в цілому. Виходячи з приписів статей 26 ЦК України та ст. 238 ЦПК України, перелік підстав для обмеження дієздатності фізичної особи не є вичерпним, що дозволяє суду на власний розсуд визначати альтернативні підстави обмеження дієздатності фізичної особи. Законодавець доповнив діючі підстави для обмеження дієздатності такою категорією як "тощо". На жаль не розтлумачено, які характеристики та ознаки мають відноситись до даної категорії. Проаналізувавши загальні властивості, характерні для групи підстав обмеження дієздатності, можна сказати, що кожна підстава обумовлена неможливістю або небажанням особи оцінювати свої дії. Це залежить від виду адиктивної поведінки особи – чи то органічної (зловживання речовинами, що змінюють психічний стан), чи психологічної (втягнення у певні види діяльності).

Вважаю, що до розширеного тлумачення "тощо" законодавець намагається все ж таки віднести психологічну залежність – зловживання певними видами діяльності, що не схвалюються суспільством та мають вольовий дефект, наприклад як неконтрольоване колекціонування речей, укладання ризикованих угод або втягнення у в економічно невідповідну діяльність, благодійництво, комп'ютерні ігри, шопінг та інші можливі прояви нерозумної трати коштів.

Узагальнюючи, розгляді справи про обмеження дієздатності фізичної особи судом слід відносити до категорії "тощо" діяльність, яка внаслідок постійно повторюваних однотипних дій призводить не тільки до стійкої психологічної або органічної залежності та стає першочерговою потребою від якої особа не може відмовитись, а і стає підставою скрутного матеріального становища особи. Скрутне матеріальне становище є оціночною категорією та має визначатися судом у кожному випадку окремо.

Якщо узагальнити вищенаведене, дані підстави можна виокремити в поняття марнотратство, що характеризується неконтрольованим витрачанням майна особою, що призводить до скрутного матеріального становища. На думку багатьох цивілістів, ч. 2 ст. 36 ЦК слід доповнити таким критерієм як марнотратство.

Марнотратство, як підстава для обмеження дієздатності містилась у Статуті цивільного законодавства. В якості підстав обмеження дієздатності зазначались душевна хвороба, глухота, німота, марнотратство та звичайне пияцтво. В законодавстві ХХ століття в якості підстав для обмеження дієздатності зазначалось марнотратство також. Таке обмеження дієздатності встановлювалось в інтересах кредиторів та близьких людей марнотратця [11, с. 89].

В юридичній літературі марнотратство визначається як будь – яке витрачання власного майна особою, яке призводить до скрутного матеріального становища, тобто без коштів на існування [12, с. 60].

Тобто основними характеристиками марнотратства є: 1) надмірне та нерозумне витрачання коштів або іншого майна; 2) тяжке економічне становище особи – марнотратця та його сім'ї внаслідок адиктивної поведінки. Фактично, за своїми ознаками підстава, визначена у ч. 2 ст. 36 ЦК України – "скрутне матеріальне становище особи чи її сім'ї, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати" повністю підпадає під визначення поняття марнотратства. А тому є недоцільним вносити марнотратство як окрему підставу для обмеження дієздатності фізичної особи, оскільки це призведе до повторення однієї і тієї ж правової конструкції.

Зрозуміло, що законодавець намагається визначити більш повний перелік підстав для обмеження дієздатності, але це намагання по факту є неповним та призводить до неоднозначного тлумачення. Вважаю, що проблема визначення підстав для обмеження дієздатності фізичної особи навіть з урахуванням останніх законодавчих змін підлягає уточненню та більш детальному аналізу.

Проаналізувавши правові та соціальні аспекти використання такої міри, як обмеження дієздатності фізичних осіб, можна зробити наступні висновки. Вважається, що необхідно ввести наступні підстави обмеження дієздатності фізичних осіб, а саме: 1) психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; 2) зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами; 3) ставлення особою себе чи своєю сім'єю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003р. N 435-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – NN 40-44, ст.356.
2. Орлова О.Б. Дееспособность физических лиц в российском гражданском праве: Диссертация канд. юрид. наук. – М., – 2009. – 201 с. 3. Комаров В.В. Окреме провадження: монографія/ В. В. Комаров, Г.О. Світлична, І.В. Удальцова / За ред. В.В. Комарова. – Х.: Право, 2011. – 312 с.
4. Ілейко В. Р., Первомайський В. Б. Обмежена дієздатність: проблеми і перспективи // Архів психіатрії. – 2001. – № 4. – С. 53–56.
5. Закон України "Про психіатричну допомогу" від 22 лютого 2000 р. N 1489-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, N 19, ст.143.
6. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року N 1618-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, N 40-41, 42, ст.492.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка // Под ред. Н.Ю.Шведовой.- М.: Русский язык,1991.- С.234.
8. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження цивільної дієздатності осіб, які зловживають азартними іграми– [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39950
9. Международная классификация болезней МКБ-10. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mkb10.ru/>.
10. Закон України "Про заборону грального бізнесу в Україні" від 15 травня 2009 року N 1334-VI//Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2009, N 38, ст.536.
11. Шодонова М.Э. Ограничение гражданской дееспособности физических лиц по законодательству Российской Федерации: Диссертация канд. юрид. наук. – М. – 2004. – 180 с.

Надійшла до редколегії 27.09.12